

ARAP EDEBİYATINDA İLK SİYÂSETNÂME AHDÜ MERVÂN ÜZERİNE

Güldane GÜNDÜZÖZ*
Soner GÜNDÜZÖZ**

Özet:

Bu makalenin temel konusu Arap edebiyatındaki siyasetnâmeler ile ilgilidir. Siyasetnâmeler tüm politik yazıların bir parçasıdır. Siyasetnâmeler Batıda hükümdarların aynaları adıyla özel bir tür oluşturmaktadır. İslâm edebiyatında ve Arap edebiyatında pek çok siyasetnâme kaleme alınmıştır. İbnü'l-Mukaffâ'nın siyasi yazılarının ve Farsça'dan Arapça'ya çevirdiği Kelile ve Dimne'nin ilk siyasetnâme olduğu görüşü yaygın bir kabulse de, İbnü'l-Mukaffâ'nın da hocası olan Abdülhamîd el-Kâtîb'in eseri, tarihsel olarak türdeşlerinden daha erken bir dönemde yazılmıştır. Ahdü Mervân Emevîlerin son döneminde yazılmış bir kitap olarak daha sonraki dönemlerden nispeten farklı bir edebî kelime kadrosu ve üslûp ile kaleme alınmıştır.

Ahdü Mervân aslında müstakil bir kitap olmayıp, Abdülhamîd'in diğer risâleleri içinde bir risâledir. Ahdü Mervân'ın edebî ve politik bakımdan çok önemli bir eser olmasına rağmen uzun asırlar boyunca ihmal edilmesinin nedeni onun Emevîlerin son döneminde yazılmış olması ve eserin ağzından yazıldığı Mervân el-Hımâr, öğütlerin yöneltildiği şehzade Abdullah ve eserin yazarı Abdülhamîd'in Abbasîlerce öldürülmesi ve yeni yönetim tarafından kitabın yasaklanmasıdır.

Anahtar kelimeler: Siyasetnâmeler, Ahdü Mervân, Siyaset Teorisi, Politik Yazılar.

On the Ahdü Marwân

The First Siyaset-name (the Book of Government) in the Arabic Literature

Summary:

This article deals with siyaset-names 'the books of government or rules for kings' in the Arabic literature and the siyaset-names are a part of all the other political writings. The books of government which known as the mirrors of kings in the western culture are accepted as special kind of the literature of the Western Europe. So very much siyaset-names have been written in the Islamic and Arabic literature. Eventhough İbnü'l-Muqaffâ's political writings and specially Kelile ve Dimne, translated by him from the Persian language into the Arabic language is considered as the first of the Arabic books of government by some of very much scholars, in fact the Ahdü Marwân, written by Abdülhamîd al-Kâtîb, the master of İbnü'l-Muqaffâ is the written work in the early period. This book which had written in the Umayyad era has the different literary style and words to subsequent words in the following periods.

In fact that Ahdü Marwân isn't a separate book, but it is a treatise (risâle) among other risâles of the author. The reason of ignore concerning this very important political and literary risâle for a very long time is that it was written in the last Umayyad period in which the Caliph Marwân wick the author attributed his risâle to him and the Caliph's son Abdullah which advised in this risâle and so the author were killed by Benü Abbâs and this brochure was prohibited by the recent government.

Keywords: The Books of Government, the Ahdü Marwân, the political theory, Political Writings.

* Balıca ÇPL Din Kültürü ve Ahlâk Bil. Öğretmeni gunduzoz@gmail.com

** Doç. Dr., DİB Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı gunduzoz@hotmail.com

GİRİŞ: İslâm Kültüründe Politika Literatürüne Genel Bir Bakış

Muhayyel mutluluk ülkesinin peşine, filozoflardan siyaset bilimcilerine, edebiyatçılardan şâirlere pek çok kişi takılmış ve siyaset teorisinin bir parçası olarak pek çok fikir ortaya konmuştur. Siyaset sanatı ile ilgili antik çağdan itibaren çeşitli eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu konudaki literatür oldukça çeşitlidir.

Eflatun (Platon)'un *Devlet* ve *Kanunlar* adındaki kitaplarının ve Aristo'nun *Nikomakhos'a Ahlâk* adlı kitabının incelenmesi Müslüman felsefecileri İslâm dininin siyasî karakterini daha fazla kavramaya sevk etmiştir. Eflatun'un etkisiyle Müslüman filozoflar, devleti en yüksek erdem olarak kabul etmişler ve ideal bir devlet olmadan mutlu olunamayacağını düşünmüşlerdir. Örneğin "Fârâbî'ye göre, mutluluk, mutluluğun nasıl bilineceğini öğreten bir sanat ve bu sanatın uygulanabileceği bir yer ile elde edilebilir. Bu sanat siyasettir. Siyaset sanatının uygulanabileceği yer ise *el-Medinetü'l-Fâzıla* yani Erdemli Kenttir¹." Felsefecilerden İbn Sînâ² (Avicenna) (ö. 1037), Ebû Bekir b. es-Sâig İbn Bâcce³ (Avenpace) (ö. 1138), İbn Rüşd⁴ (Averroes) (ö. 1198) ve Devvânî'nin (ö. 1501) siyasetle ilgili eserleri vardır.

İslâm hukuku alanında ise özellikle *el-Ahkâmu's-Sultâniyye* ve *es-Siyâsetu's-Şer'iyye* türünde yazılan kitaplarda siyaset teorisi oluşturulmaya çalışılmıştır. el-Mâverdi (ö. 1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Beyrut, 1404/1985); Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' (ö. 1066), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Beyrut, 1403/1983); İbn Teymiyye (ö. 1328), *es-Siyâsetu's-Şer'iyye fi İslâhi'r-Ra'iyye* (Beyrut, 1988) gibi eserler kaleme almışlardır⁵. Mâverdi'nin bir diğer kitabı *Nasihatu'l-Mulûk*'u ise siyasetnâme koleksiyonunun önemli bir kitabıdır⁶. İbn Teymiyye *es-Siyâsetu's-Şer'iyye*'de ve aslında imâmet konusunda bir Şii kelâm kitabı olan el-Hillî'ye (ö. 1277) ait *Minhâcu'l-Kerâme*'ye bir reddiye mahiyetinde yazdığı *Minhâcu's-Sünne*'de kendi

¹ Mehmet, Aydın, "Fârâbî'nin Siyasî Düşüncesinde Sa'adet Kavramı", *AÜİFD*, c. XXI, Ankara, 1976, s. 304-305. Fârâbî siyaset bilimi ile ilgili *Kitâbu Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, *Fi'l-Milleti'l-Fâzıla*, *Fusûlu'l-Medenî*, *Tahsilü's-Sa'ade* ve *et-Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'ade* gibi pek çok eserinde bu düşüncelerini anlatmak istemiştir. Fârâbî bu çerçevede toplulukları bir sınıflamaya tabi tutmuştur

² İbn Sînâ'nın siyasetle ilgili görüşlerinin izi *Kitâbu's-Siyâse*, *Risâle fi İsbâti'n-Nübüvve*, *Kitâbu'n-Necât* (kısaltılmış *es-Şifâ*), *Kitâbu'l-İşârât*'da sürülebilir.

³ İbn Bâcce *Tedbirü'l-Mutevâhhid* ve *Risâletü'l-Vedâ'* adlı eserlerinde kusurlu devletlerde bile olsa filozofun mutluluğu inzivada araması gerektiğini iddia eder. Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İz Yay., İstanbul, 1996, s. 244, 251.

⁴ İbn Rüşd'ün başlıca siyasî yazıları *Devlet* ve *Nikomakhos*'a yazdığı iki şerh, *Faslu'l-Makâl*, *Tehâfutu'l-Tehâfut*, *Damîme* ve *Menâhic* adlı kitaplardır. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 257, 287.

⁵ Ömer Menekşe, "Ehl-i Sünnet Düşüncesinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Örneği", *Marife*, sayı: 3, Konya, 2005, s. 137.

⁶ Mâverdi'nin diğer politik eserleri *Edebu'd-Dunyâ ve'd-Dîn* (nşr. Mustafa es-Sekkâ-Muhammed Şerif es-Sukker, Beyrut, 1988); *Teshîlu'n-Nazar* ve *Ta'cîlu'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik* ve *Siyâseti'l-Mulûk* (nşr. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut, 1997) ve *Kavânînu'l-Vizâre ve Siyâsetu'l-Mülk* (nşr. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut, 1993) adlı kitaplardır.

siyaset teorisini ortaya koymuştur. İbnu't-Tıktakâ (ö. 1309) diye bilinen Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ'nın *el-Fahrî*'si de kayda değer bir kitaptır.

Ebü Hâmid el-Gazâlî de (ö. 1111) çeşitli eserlerinde siyasetle ilgili görüşlerini ortaya koymuştur⁷. Gazâlî'nin *et-Tıbru'l-Meslûk fî Nashatihil-Mulûk*'u tipik bir siyasetnâmedir. Diğer bir Şâfiî Bedreddîn İbn Cemâ'a (ö. 1353) Gazâlî'nin görüşlerini *Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîr Ehli'l-İslâm* adlı kitabında geliştirmiştir. İbn Cemâ'a adaleti överken tıpkı siyasetnâmelerde olduğu gibi felsefe (hikmet) ve hadisten çok sayıda alıntı yapmaktadır⁸. İbn Haldûn'un (ö. 1406) *Mukaddime*'si siyaseti tarihî sosyolojik bir bakıştan ele almaktadır⁹.

Şifilerin, Yeni Eflatuncu sudûr nazariyesinden yararlanarak ilâhî nur nazariyesini geliştirmeleri¹⁰ ve devlet başkanını halkın değil, Tanrının belirlemesi gerektiğini söylemeleri¹¹ meseleyi inanç alanına taşıdığından devlet başkanı ve siyaset olgusu kelâm ilminde de tartışılmıştır. "Fakat kelâm ilmindeki tartışmalar bir devlet modeli ve yaygın bir devlet anlayışı oluşturmaktan çok akîde ile siyasî liderlik arasında teorik bir ilişki kurmaya yöneliktir"¹².

I-İslâm Kültüründe Siyasetnâmeler

Siyasî öğüt veren kitaplar, siyasetnâmeler olarak bilinmektedir. Bu türün ismi Batıda *Hükümdarların Aynaları* olarak anılır. Bu eserlerde hükümdarların, memurlarını nasıl seçeceği, onları nasıl denetleyeceği, halkın dilek ve şikâyetleriyle nasıl ilgileneceği gibi konularda öğütler verilir¹³. Batıda Machiavelli'in *Hükümdar*'ı böyle bir kitaptır. Bu tür eserler, bazı edebiyatlarda Türk edebiyatında olduğu gibi kitabeler dönemine kadar

⁷ Gazâlî, siyasetle ilgili görüşlerini *Kitâbu'l-İktisâd fî'l-İ'tikâd*'ta ortodoks ve klâsik açıklamalar şeklinde yaparken, *Kitâbu'l-Mustazhirî*'de ise bu görüşleri siyasî realizm ve kişisel çıkarlara taviz veren bir ılımlılıkla yumuşatmıştır. Daha sonra *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'de İslâm cemaatinin birliğinin sembolü olarak hilâfet kurumunu koruma çabasıyla Selçuklu sultanının fiilî iktidarına boyun eğmiştir. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁸ Rosenthal, *a.g.e.*, s. 74.

⁹ Ünver Günay, "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406)", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 6, Erzurum, 1986, s. 67.

¹⁰ İlahî nur nazariyesi: "Yöneticiyi belirleyen ilahî nur (tanrısal ışık) başlangıçtan beri Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve damadı olan Hz. Ali'ye verilmiştir ve bu nur ondan da diğer imamlara geçmektedir" şeklindeki monarşik Şif siyasî kuramı.

¹¹ Şii İmamet teorisi için bkz. Hayrettin Karaman, "Şiada İmamlık ve Velâyet-i Fakih Anlayışı", *İslâm'ın Işığında Günün meseleleri*, İstanbul, 1988, II, 731-743; Hasan Onat, "Şii İmamet Nazariyesi", *AÜİFD*, c. XXXII, Ankara, 1992, s. 9, 89-110.

¹² Ahmet Davutoğlu, "Devlet", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 238. Örnek olarak bu telifat arasında Eş'arî (ö. 936), *el-İbâne* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire, 1937, s. 251-261); Bâkîllânî (ö. 1013), *et-Temhid* (Kahire, 1947, s. 164-239); Neseî (ö. 1115), *Tebîrati'l-Edille* (nşr. Claude Salame, Dimaşk, 1993, II, 828-848); Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbu'l-Erba'in fî Usûli'd-Dîn* (Kahire, 1986, II, 255-320); Kâdî Abdülcebbar (ö. 1024), *el-Mugni* (imânete ayrılan XX/1 cildi) sayılabilir.

¹³ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 183-184.

uzanır¹⁴. Balasagunlu Yusuf Hâs Hâcib'in 1070 yılında Karahanlı Devleti Hakanı Tabgaç Buğra Karahan'a ithaf ettiği manzum bir siyasetnâme olan *Kutadgu Bilig* ile edebiyata önemli bir mihenk taşı konulmuştur¹⁵. Daha çok Timurlenk adıyla anılan Kutbuddîn Timur Gürkân'ın (ö. 1405) öğütleri de burada zikredilmelidir¹⁶. Hatta bu öğütlere hazırlayıcı olan Cengiz Han'ın (ö. 1277) Yasaları (Institutes) da (1206) bu bağlamda önemlidir¹⁷.

Öğüt edebiyatında Ahmedi'nin (ö. 1412-13) *İskendernâme*'si de kayda değer. *İskendernâme* 1390'da Mesnevî biçiminde Germiyan Beyi için yazılmıştır¹⁸. Burada Keykâvus'un *Kâbusnâme*'sini (1082) (yazar eseri oğluna yazmıştır¹⁹.) ve Nizamülmülk'ün (ö. 1092) Selçuklu Sultanı Alparslan'ın oğlu ve veliahdı Melik Şah için yazdığı ve türün belki de en önemli kitabı *Siyasetnâme*'yi (1092) anmamak haksızlık olur²⁰. Öte yandan siyasetnâmelerin birtakım alanlarda hükümdara reform önerileri sunan lâyiha (rapor) şeklinde olanları vardır. Bunlar genellikle XVI-XVII. yüzyılda Osmanlı'da devlet adamlarına sunulmuş risâlelerdir²¹.

¹⁴İslâm öncesi eski Türk tarihinde, 21 Ağustos 732 tarihinde dikilmiş olan Kül Tigin yazıtında yer alan Kül Tigin'in kavmine nasihatleri buna güzel bir örnektir Bkz. Talât Tekin, *Orhon Yazuları, Kül Tigin-Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yay., İstanbul, 1998.

¹⁵Kutadgu Bilig ile ilgili literatür bilgisi için bkz. Süleyman Tülüçü, "Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 11, Erzurum, 2002, s. 220-221.

¹⁶Bu öğütlerin bir kısmı Nizamüddîn Şâmi'nin *Timur Tüzükleri (Tüzükât-i Timurin)*, Şerafeddin Ali Yezdi (ö. 1454)'nin *Zâfernâme*'si, İbn Arabşâh (1389-145)'in '*Acâibu'l-Makdûr fi Ahbâri Timûr*'u ve B. Çerevansky'nin *İki Telkin* adındaki eserlerinden derlenmiş ibretli öğütlerdir. Bkz. Emrullah Tekin, *Timur ve Devlet Yönetim Stratejisi*, Burak Yay., İstanbul, 1994, s. 39.

¹⁷Cengiz Han 1206 yılında, kendisinden önceki Hammurabi'nin Yasaları (M.Ö. 1730-1686) ve Kral Justinyen'in Yasaları (M.S. 533) gibi bazı yönetim ilkeleri belirlemiştir. Tanrının birliğini kabul etmek suretiyle herkes vicdan özgürlüğüne sahiptir, düşman yenilmedikçe hiçbir suretle barış yapılamaz, Marttan Eylül'e kadar av yasaktır gibi. E. Tekin, a.g.e., s. 14. Ayrıca Türklere devlet anlayışına dair bkz. Kemal Göde, "Türklere Devlet Anlayışı-Mete'den Atatürk'e- (M.Ö.209-1938)" *EÜİFD*, sayı: 2, Kayseri, 1985, s.155-178; a.mlf., "Dünden Bugüne Türklere Devlet Başkanlığı Anlayışı: Kağanlık/Hakanlıktan Cumhurbaşkanlığı'na, *EÜİFD*, sayı: 3, s. 195-221; Abdülkadir Donuk, "Eski Türklere Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 17, Nisan 1982; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971; a.mlf. *Türklere Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982; Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı*, Ankara, 1978.

¹⁸Bkz. İsmail Ünver, *Ahmedi-İskendernâme*, TDK Yay., (tıpkı basım), Ankara, 1982.

¹⁹Bkz. Keykâvus, *Kabusname*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Maarif Mat., İstanbul, 1944.

²⁰Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Sadık Yalsızuçanlar, Timaş Yay., İstanbul, 2002.

²¹Şöyle ki: Lütfi Paşa, *Asâfnâme* (Sultan Süleyman'ın Veziri Azamı Lütfi Paşa tarafından 1541-1563 arasında yazılmıştır. Bkz. E.Ruhi Fıçlalı, *Asaf-name (Devlet Adamına Öğütler)*, Yurdocağı Yay., Ankara, 1977); Gelibolulu Mustafa Ali, *Nushatu's-Selâtin* (1581); Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlu'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem* (1596); Mehmet İpşirli, Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlu'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem, *İÜEF Tarih*

Arap edebiyatında da siyasetnâmeler yazılmıştır. Câhiliye döneminde Hatip Kus b. Sâide'nin Kayserle ilgili diyalogunda²² görüldüğü gibi Arap hatiplerinin siyasete olan ilgisi ve bu çerçevede Seyf b. Zîyezen gibi hatiplerin siyasî hitâbetleri bilinmekteyse de bunları müstakil bir siyasetnâme olarak kabul etmek zordur²³.

Abdülhamîd el-Kâtib (ö. 750), *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillâh* ya da *Risâletü Abdülhamîd el-Kâtib fî Nasîhati Velîyyilâhd* risâlesi Arap edebiyatındaki ilk siyasetnâme olarak kabul edilebilir. İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 762) Pehlevce'den Arapça'ya çevirdiği Hint menşeli *Kelîle ve Dimne* Arap edebiyatında siyasetnâme türünün en eski kitaplarından. Ebû Yusuf'un (ö. 798) Harunürreşîd'in emriyle kaleme aldığı arazi vergisi konusundaki *Kitâbu'l-Harâc* adlı kitabı siyasetnâmeler bakımından önemli olup, hükümdara tavsiyelerin verildiği bir önsöze sahiptir.

Ahmed b. Ebî Tayfur'un (ö. 893) el-Me'mûn zamanında Mezopotamya'daki Diyâr-ı Rebî'a'ya tayin edilen oğluna yazdığı mektup ise siyasetnâme türünün Arap edebiyatındaki güzel örneklerindedir²⁴. Keza IX. yüzyılda Câhız'a isnat edilen

Dergisi, 10-11 (1979-1980); Anonim, *Hırzu'l-Mulûk* (1580) Bkz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, -Risâle-i Hırzu'l-Mulûk*, TTK. Yay., Ankara, 1998; Anonim, *Kitâb-ı Müstetâb*; Veysi Efendi, *Hâbnâme* (1608) (Veysi bu eserini dönemin sorunlarını Sultan I. Ahmed'e (1603-1617) anlatmak için kaleme almıştır.); Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi* (1631) (Eser IV. Murat'a sunulmuştur. Bkz. Kemal Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul, 1939; Yılmaz Kurt, *Koçi Bey Risalesi*, Ankara, 1994); *Velîyyüddîn Telhîsleri*; *Kânûnnâme-i Sultân-ı Aziz Efendi*; Anonim, *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'l-Mü'minin*; Kâtip Çelebi (ö. 1657), *Düstûru'l-Amel li-İslâhi'l-Halel* (1652-1653) (Adı geçen tarihte bütçe açığına çare bulmak amacıyla toplanan divana katılmış olan Kâtip Çelebi, çözüm önerisi olarak bu eserini yazmıştır); Bakkalzade Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö. 1717), *Nesâyihü'l-Vüzerâ' ve'l-Ümerâ* Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, çev. Hüseyin R. Uğural, Ankara, 1969; (yeni baskı), Ankara, 1990; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsu'l-Beyân* vb. Bkz. <http://www.ilkadimdergisi.com/209Arastirma-Cavidkasimov.htm> Ayrıca bkz. Birgül A. Güler, *Yönetim Düşünü ve Kuramları*, <http://politics.ankara.edu.tr>.

Pir Mehmed Dede, *Tercüme-i Siyâsetnâme*; İbrahim Müteferrika (ö. 1745), *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* Bkz. İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller (Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem)*, sadeleştiren Ömer Okutan, MEB.Yay., İstanbul, 1990.

²² Bkz. Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyat-ı Arabiyye (Câhiliye Devri)*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1335-1917, I, 22-23. Hatiplerden bazıları belli bir siyasî olayla ilgili yaptıkları hutbeyle meşhur olmuşlar ve o adla anılmışlardır. Kays b. Hârice Dâhis ve el-Gabrâ Savaşının Hatibi, Hüveylid b. 'Amr Ficar Savaşının Hatibi, Hânî b. Kabisa Zî Kâr Savaşının Hatibi olarak anılmaktaydı. Bkz. Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitâbeti*, Marifet Yay., İstanbul, 1992, s. 42.

²³ Bkz. Kenan Demirayak-Ahmet Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Erzurum, 1996, s. 113-114. Bu tür hitâbetler İslâmî dönemde de devam eder. Ebû Bekir'in halife seçilince içinde 'İyi yaparsam bana yardım edin. Yanlış yaparsam beni düzeltin' sözlerinin yer aldığı hutbe meşhurdur. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüdları*, Bir Yay., İstanbul, 1984, s. 129.

²⁴ Rosenthal, *a.g.e.*, s. 110.

Kitâbu't-Tâc da bir siyasetnâmedir. Kitap çoğunlukla Sâsânî idaresini ve saray hayatını yansıtan anekdotlarla doludur. Bunun yanında yazar İslâmî kavramları da eklemiştir²⁵. Câhız'ın siyaset teorisiyle ilgili bir de *Kitâbu İstihkâki'l-İmâme* adında risâlesi vardır²⁶.

Siyasetnâme türünün Arap edebiyatındaki belli başlı diğer eserleri ise İbn Abdîrabbîh'in (ö. 940) *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*²⁷, Ebû'n-Necîb es-Suhreverdi'nin (ö. 1168) *Nehcu's-Sulûk fi Siyâseti'l-Mulûk*'u ve daha önce adı geçen Gazâlî'nin Sultan Muhammed Tapar'a tavsiyelerini içeren, *et-Tibrü'l-Meslûk fi Nasihatil-Muluk*'u ve Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin (ö. 1038), *Âdâbu'l-Mulûk*'udur²⁸. Burada bütün bu telifâtı tamamlayıcı olarak, İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Edebu'l-Kâtib*, el-Cehşiyârî'nin (ö. 943) *Kitâbu'l-Vuzerâ' ve'l-Kuttâb* ve el-Kalkaşendî'nin (ö. 1418) *Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ'* gibi eserlerini anarak, kitâbet ve inşa sanatıyla ilgili olarak ortaya konmuş literatürün siyasetnâme geleneğindeki önemine dikkat çekmek gerekir.

II-İslâm Tarihinde İlk Siyasetnâme Ahdü Mervân

Ahdü Mervân Arap edebiyatında risale sanatının kurucusu Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 750)²⁹ Emevî halifesi Mervânü'l-Himâr'in³⁰ ağzından şehzade Abdullah'a yönelik siyasî ve askerî öğütler içeren bir risâlesidir. Ahdü Mervân'da öğütlerin yöneltildiği "Geleceğin Hükümdarı" Abdullah asla hükümdar olamamıştır. Dahası Abdullah, tıpkı Mervân ve Abdülhamîd gibi Abbâsîlerin Emevî ailesine yönelik katliamına kurban gitmiştir. Hal böyle olunca öğütlerin gerçekleştirilmesi mümkün

²⁵ Rosenthal, *a.g.e.*, s. 112.

²⁶ Bu eser *Resâilu'l-Câhız* içinde basılmıştır. (Kahire, 1933, ss. 241-259).

²⁷ Bkz. İbn Abdîrabbîh, *Hükümdar ve Siyaset Kitabı*, çev. Erkan Avşar, Bordo Siyah Yay., İstanbul, 2004.

²⁸ Bkz. Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Âdâbu'l-Mulûk-Hükümdarlık Sanatı*, çev. Sait Aykut, İnsan Yay., İstanbul, 1997.

²⁹ "Abdülhamîd el-Kâtib'in tam adı Ebû Gâlib Abdülhamîd b. Yahyâ b. Sa'd el-Kâtib'tir. O, Abdülhamîd el-Ekber diye de anılmaktadır. Doğum yeri ve yılı hakkında kesin bilgi yoktur. Muhtemelen Fırat kenarındaki Enbâr kasabasında doğmuştur. Aile sonra Şam'a taşınmış ve Abdülhamîd burada yetişmiştir. Emevî bürokrasisinde çeşitli görevlerde bulunmuş, Mervân'ın halife yahut Abbasî hükümdarı olmasıyla da (126/744) sarayın inşâ (resmî yazışma) reisliğine kadar yükselmiştir. Abdülhamîd ömrünün sonuna kadar Mervân'a sadakatle hizmet etmiştir. Abdülhamîd'in Mervân'la birlikteyken Bûsîr'de Hükümdarla birlikte öldürüldüğü veya daha sonra el-Cezîre'de kaçarak saklandığı, yakın dostu ve öğrencisi İbnü'l-Mukaffâ'nın evinde yakalanarak öldürüldüğü rivayet edilmiştir. Abdülhamîd 'in ölüm tarihi 5 Ağustos 750 (26 Zilhicce 132) dir." Şakir Ergin, Abdülhamîd el-Kâtib, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 225.

³⁰ Abdülhamîd'in hizmetinde bulunduğu Hükümdar Mervân b. Muhammed b. Mervân, Emevî saltanatının 14. ve son hükümdarıdır. Mervân tembel ve uyusuk bir kişi olduğundan Mervân el-Himâr (Eşek Mervân) olarak da anılmıştır. Buna mukabil, Brockelmann "Mervân'ın bize acayip gelen 'Mezopotamya eşeği' lakabı kötileyici bir mana ifade etmez, bilakis methedici bir anlam taşır; çünkü yabanî eşek, av hayvanlarının en asilidir" der. Bkz. Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s. 91.

olmamış, Abbâsiler, Emevî hanedanının sadık bir hizmetçisi olan Abdülhamîd'i katletmişler, kitabını da yasaklı bir kitap ilân etmişlerdir.

Müstakil bir kitap olmayan *Ahdü Mervân*, Abdülhamîd'in diğer edebî risâleleri arasında yer almaktadır ve miladî 746'da (hicrî 129) yazılmıştır. Yaklaşık bin adet (veya sayfa) olduğu söylenen bu risâlelerin pek çoğu zamanımıza kadar gelememiştir. Günümüze kadar ulaşabilenleri, kâtiplerin sorumlulukları, satranç gibi pek çok farklı konudur. Bu risâleler arasında en meşhuru incelediğimiz risâledir. Bu risâle *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillâh* (Mervân'ın, Oğlu Abdullahçığa Öğütleri) ya da *Risâletü Abdülhamîd el-Kâtib fi Nasîhati Velîyyihâd* (Abdülhamîd el-Kâtib'in Veliahda Öğütlere Dair Risâlesi) adını taşımaktadır. Risâle, çeşitli edebî eserlerde dağınık halde yer alan yazarın diğer risâleleri ile birlikte yer yer neşredilmiştir³¹. Kısaca *Ahdü Mervân* (Hükümdar Mervân'ın Öğütleri) olarak anmak istediğimiz eser, Arap edebiyatında siyasetnâme geleneğinin ilk özgün klâsığıdır.

Ervin I. J. Rosenthal, siyasetnâme yazma geleneğinin Arapça literatüre VIII. yüzyılda İbnü'l-Mukaffa'nın Hint menşeli *Kelîle ve Dimne*'yi Pehlevîce'den Arapça'ya çevirmesiyle girdiğini kaydeder ve sözüne devamla ilk siyasetnâmelerin İslâm'ı karakterize eden uyarılama dehasının güzel örnekleri olduğunu belirtir³².

Kanaatimizce onun bu sözlerinde haklılık payı bulunmakla beraber, Arap edebiyatında siyasetnâme geleneğinin başlamasını İbnü'l-Mukaffa'nın çevirisine bağlamak çok doğru bir yaklaşım değildir. Kayıtlararak Fars kültürünün bu alandaki literatüre ilgiyi artırdığını söylemek herhalde daha doğru olur. Nitekim İbnü'l-Mukaffa bu alanda *Kitâbu'l-Edebi's-Sagîr* ve *Kitâbu'l-Edebi'l-Kebîr* ile katkıda bulunmuştur³³. İbnü'l-Mukaffa'nın siyaset teorisiyle ilgili *Kitâbu's-Sahâbe* adında bir kitabı da vardır³⁴.

³¹ Bkz. Abdülhamîd el-Kâtib, *Resâilü Abdülhamîd el-Kâtib*, nşr. Tâhir el-Cezâiri-Muhammed Kürd Ali, Tunus, 1318; a.g.mlf., *Abdülhamîd Yahyâ el-Kâtib ve Mâ Tebkâ min Resâilih ve Resâlih Sâlim Ebi'l-'Alâ*, nşr. Hasân Abbâs, Dâru's-Şark, Ürdün, 1988. Biz değerlendirmemizde Hassân Abbâs neşrini esas aldık. Ayrıca yeri gelmişken Muhammed Kürd Ali'nin *Resâilü'l-Bülegâ*'da Abdülhamîd el-Kâtib'in dört adet risâlesine yer verdiğini de bibliyografik bilgi olarak burada zikretmeliyiz (Kahire 1913, 1946).

³² Rosenthal, *a.g.e.*, s. 101. *Kelîle ve Dimne*'yi İbnü'l-Mukaffa' Abbasî Halifesi Ca'fer b. Mansûr'un kâtibi sıfatıyla çevirmiş olmalıdır. "Adı geçen kitabı hicrî 160 yılında el-Mehdî'nin saltanatı döneminde Yahya b. el-Hâlid el-Bermekî (ö. 190/805) için Abdullah b. Hilâl el-Ahvazî de Farsça'dan Arapça'ya çevirmiş, Sehl b. Nevbaht nazma dönüştürmüştür. Hüseyin b. Ali -Kâşifî'nin *Envâr-ı Süheylî*'si, ve bunların Ali b. Sâlih er-Rûmî tarafından Farsça'dan Türkçe'ye yapılan *Humâyunnâme* adındaki çevirisi de temelde *Kelîle ve Dimne*'ye dayanmaktadır. Bkz. Abdurrahman Fehmî Efendi, *Medresetü'l-Arab: İslam Medeniyeti Tarihi*, hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren, Akademi Yay., İzmir, 2005, s. 183-184. Ayrıca bkz. İsmail Durmuş, İbnü'l-Mukaffa', *DİA*, İst., 2000, XXI, s.130-134; Düşüncesi, ahlâk ve siyaset felsefesi için bkz. İlhan Kutluer, İbnü'l-Mukaffa', *DİA*, İst., 2000, XXI, s. 134-137.

³³ İbnü'l-Mukaffa' 'nın risaleleri Vecdi Akyüz tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. İbnü'l-Mukaffa', *İslâm Siyaset Üslubu*, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yay., İst. 2004.

³⁴ Bu kitap İbnü'l-Mukaffa'nın düş kırıklığına uğramasına ve öldürülmesine yol açmıştır.

“İbnü'l-Mukaffa Pehlevce'den Arapça'ya pek çok kitap tercüme etmiştir. Eski İran krallarının biyografilerini ve tarihi olaylarını işleyen *Hodaynâme* (*Siyeru'l-Mulûk*), devlet kurum ve teşekkülünü ele alan *Âyinnâme*, *Kıssatu Mazdek* (Mazdek'in yaşam öyküsü: Mecûsilere ait ahlakî sözleri içermektedir), *Hayâtu Berzeveyh* (Berzeveyh'in yaşamı: Bu kitapla Maniheizm'i yaymanın amaçlandığı söylenmektedir) gibi pek çok eserde İranlı efsanevî kahramanlar Arap insanını gözlerinin önüne serilmiştir³⁵.” İbnü'l-Mukaffa'nın bu eserleri ve İshâk b. Yezîd'in *Siretu'l-Furs*'u Şuûbiyyenin Fars tarihi ve kültürünü diriltme çalışmaları olarak değerlendirilmektedir³⁶.

Abdülhamîd el-Kâtib, İbnü'l-Mukaffa'nın hocasıdır. İbnü'l-Mukaffa hocasından uzun yaşamış ve Abbasî devletini görmüştür. “İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerinde dilinin yalın ve açık olduğu görülmektedir. Oysa eski bedevî eserler zengin bir söz dağarcığına sahipti. Hayvan adları, renkler, nitelikler bakımından kılı kırk yaran bir detaylandırma, İbnü'l-Mukaffa'nın eserlerinde yerini genel ifadelere bırakmıştır. O, Arapça isim kalıplarını ya çok az kullanmış veya bunlara hiç yer vermemiştir. İbnü'l-Mukaffa'da gördüğümüz üslup değişimi, Arap dil tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Arap edebiyatında artık Arap olmayan bir akıl yapısı hakimdir.”³⁷

Abdülhamîd'in *Ahdü Mervân*'ı Arap kültüründeki söz konusu kırılma noktasının arifesinde yazılmıştır. Abdülhamîd'in eserinin tarihsel olarak önceliğini gösteren bir husus, bu kitabın Câhiliye nesrinin kimi özelliklerini taşıyor olmasıdır. Eser geleneksel nesrin tipik giriş sözü *emmâ ba'd* ile başlar³⁸. Öte yandan risâlede şiirsel bir üslup kullanılmış, kadim nesrin seci özelliklerine sadakat gösterilmiştir. Kelime kadrosu ise zor ve geleneksel bir dağarcığın izlerini taşımaktadır.

III-Eserin Politik Özellikleri:

Ahdü Mervân, Eflatun'da olduğu gibi devleti bio-organik bir yapıda ele almaktadır. Bu, devlet başkanını baş, halkı ayaklar gibi gören, devleti her kurumu ile insan organlarına benzeten bir modeldir. Bu bakımdan *Ahdü Mervân* Platonik siyaset teorisinin kısmen etkisi altında olduğunu hissettirmektedir. Risâlenin Giriş Bölümünde Allah'ın emri ve filozofların Câhiliye tasviyesine beraberce yer verilmesi, Politika ve Ahlak Bölümünde I. Konunun hikmet, II. Konunun takva ile ilgili olması, felsefe ile din olgusunun kaynaştırılmak istendiğini göstermektedir³⁹. Aynı şekilde eserde siyaset

³⁵ Johann, Fück, *el-'Arabiyye Dirâsât fi'l-Luga ve'l-Lehecât ve'l-Esâlib*, Arapça'ya çev. Abdulhalim en-Neccâr, nşr. Ahmed Emîn-Yüsuf Mûsâ, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1370/1951, s. 55

³⁶ Bkz. Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İşaret Yay., İstanbul, 1986, s. 206-207.

³⁷ Fück, *a.g.e.*, s. 57-58.

³⁸ ‘Emmâ ba'd’ tabirini ilk kullananın Câhiliye hatiplerinden Kus b. Sâide olduğu söylenmektedir. Bkz. M. Fehmi, *a.g.e.*, I, 22.

³⁹ Çok sonraları bu anlayış Arap aklının önemli bir ilkesi olacaktır. Hatta Ebü'l-Feth el-Büstî (ö. 400/1009), *Unvânu'l-Hikem*'de “Hikmet ve takvâ aynı memeyi emen iki süt kardeşdir.” diyecektir. Bkz. Ebü'l-Feth el-Büstî, *Unvânu'l-Hikem*, çev. M. Sadi Çögenli, Erzurum, 1993, s. 8.

kavramını sadece devleti idare etmek değil, nefsi kontrol altında tutmak olarak da gören düalist bir anlayış egemendir⁴⁰.

Abdülhamîd'in, yöneticinin adalet ve cesaret gibi vasıflara sahip olması gerektiği, en iyi zaferin 'asker kaybının olmadığı zafer' olduğu gibi bazı görüşleri, kendisindeki sonraki siyaset yazarlarını etkilemiştir⁴¹. Bunun yanında Risâlenin pratik siyasetteki etkileri de göz ardı edilmemelidir. Buna, Mervân'ın ordunun vergi gelirlerine dayanan eski maaş sistemini daha disiplinli hale getirmesi ve kabilelere göre düzenlenmiş ordu düzenini, başlarında meslekten yetişme askerler bulunan yeni teşkil edilmiş aylarla değiştirmesi örnek verilebilir. Zira *Ahdü Mervân*'da bu yönde askerî tavsiyeler bulunmaktadır⁴².

Risâlede bürokratların görevleri ve askerî stratejiye özel önem verilmesi, Emevî devletinin teşkilat yapısı hakkında fikir vermekte, Türklere ve diğer etnik unsurlara karşı dikkatli olunması gerektiği yolundaki ikazlar ise Emevîlerin Arap ırkçısı ideolojilerini ve çalkantılı siyasî ortamı gözler önüne sermektedir. Eserde Emevî toplumunun kültürel yapısının, üretim şekillerinin ve gelenek-göreneklerinin izlerine rastlamak mümkündür. Arap edebiyatındaki ilk siyasetnâmenin temel siyasî görüşleri özet olarak şu başlıklar altında toplanabilir⁴³:

i-İlâhî hak teorisi: Abdülhamîd hükümdarlığın Allah'ın bir lütfu olduğunu düşünmekte bu tavrıyla, İslâmî kader ve kazâ kavramlarıyla İran Sâsânî geleneğinden gelen ilâhî hak (divine right) anlayışını kaynaştırmaktadır. Ona göre, hükümdar "Allah'ın mukadderatında bir lütf olarak hükümdarlık makamına ehil görülmüştür"⁴⁴. Monarşi özellikle yönetici kadronun oluşturulmasında bir ölçüttür. Eserde "Yönetici, hanedan üyelerinden ve komutanlardan ise ne güzel olur!"⁴⁵ "Bunların yanında komutan, tanınmış bir obadan soylu biri olursa ne güzel olur!"⁴⁶ "Arka'nın başına getirilecek komutan, yaşantı ve soylulukta hükümdara benzemelidir"⁴⁷ gibi tavsiyelere yer verilmektedir.

ii-Devlet adamının özellikleri: Abdülhamîd devlet adamını bir yönden ahlâkî ilkelerle betimler. Bunu dinî bakış açısıyla yapar. Zira öğütlere muhatap kişi sonuçta teokratik bir unvan olarak halife adaydır. "Hükümdarın dindarlıkta ileri gitmesi gerekir.

⁴⁰ Örneğin, "Çirkin arzularla savaşmak hükümdarı Tanrının öfkesinden korur, kamuoyunda itibarını artırır ve başkalarının kusurlarını görmekten alıkoyar. Abdülhamîd el-Kâtib, *Ahdü Mervân ilâ İbnîhi Ubeydillâh*, (a.g.mlf., *Abdülhamîd Yahyâ el-Kâtib ve Mâ Tebkâ min Resâilih ve Resâili Sâlim Ebî'l-'Alâ*, nşr. Hassân Abbâs, Dâru'ş-Şark, Ürdün, 1988 içinde), s. 220.

⁴¹ Örneğin Mâverdî, "En zayıf barış en güçlü şiddetten yeğdir" der. Bkz. el-Mâverdî, *Teshîlu'n-Nazar ve Ta'cîlu'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mulûk*, nşr. Rıdvan es-Seyyid, Beyrut, 1997, s. 287.

⁴² Bkz. *Ahdü Mervân*, s. 253, 260.

⁴³ Biz bu incelemede onun askerî strateji ile ilgili görüşlerini dışarıda bıraktık.

⁴⁴ *Ahdü Mervân*, s. 217.

⁴⁵ *Ahdü Mervân*, s. 222.

⁴⁶ *Ahdü Mervân*, s. 243.

⁴⁷ *Ahdü Mervân*, s. 253.

Hükümdar din duygusunu para, asker ve donanım ile de desteklemesini bilmelidir⁴⁸.” “Hükümdar geniş ufuklu düşünmek zorundadır. Olayların sonuçlarını hesaba katarak teenni ile hareket etmeli, inisiyatifi kaybetmekten, birtakım insanlara tolerans göstereceğim diye kararlarından vazgeçmekten, görüşlerinden taviz vermekten kaçınmalıdır⁴⁹.” “Hükümdar politikasında istikrarlıdır, sır tutar, askerine karşı pıntılık etmez, kinini insaf ilacıyla tedavi eder, nefesine adalet ile boyun eğdirir, kendine çekidüzen vererek kusurlarından kurtulur, insanı helake sürükleyen kibirden aklını korur, vaktini boşa harcamaz, tembellikten sakınır, aklını düşünce ile besler ve ağırbaşlılıkla gölgeler⁵⁰.” “Pek çok saltanat ve makam sahibinin kapıldığı gizli kusurdan gerçek bir hükümdar uzak durmalıdır. Bu kusur, makamın hükümdarı şımartması, hükümdarın ikbal duygusuna kapılıp gurur ve kibirden bir heykel kesilmesidir. (...) Çünkü bu duygu, pençesine düşürdüğü idarecinin aklını bulandırır⁵¹.”

iii-Hükümdarın halkla olan ilişkileri: Halkla olan ilişkiler pragmatizm, ırkçılık ve adalet kavramlarının üstüne oturtulmuştur. İlk bakışta telifi olanaksız görünen bu kavramlar hükümdarın saltanatının asıl olduğu ilkesiyle kaynaştırılmış görülmektedir. Hükümdarın halkla olan ilişkileri halka önder olacak kişilerden yararlanma ilkesine dayanmaktadır. “Hükümdarın, halk arasındaki basiretli, kabiliyetli, akıllı ve nam salmış iyi vatandaşlar ile soylu tabakadan yeteneksiz ve kapasitesiz kişiler arasında, saygıya liyakat bakımından bir karşılaştırma yapması gerekir. Onlardan hangisi ile beraber olması kendisine avantaj sağlar ve halkın gözünde değerini artırır, bunu kendi gözüyle görür. O halde hükümdar halkın arasındaki böylesi kişilerden yararlanmalıdır⁵².”

Risâlede hükümdar politik davalardan çıkar sağlamaya davet edilmektedir. Kamuoyunun sempatisini kazanacaksa hükümdar karar mekanizmasının başındaki kişi olarak hükmü kendi açıklamalıdır. “Hükümdar emniyet teşkilatından sevip saydığı bir bürokrati jurnal davalarıyla sorumlu tutmalıdır. Bu makam bu tür insanların suçlamalarını dinlemeli ve tahkikat yapmalıdır. Sonunda jurnal davaları kamuoyuna duyurulmadan, hakkında hükme varması için hükümdara iletilmelidir. Bu davayla ilgili karar doğru olursa hükümdar olayı kamuoyuna duyurarak bundan yararlanır. Hükümdar net olmayan davalara bulaşmamalıdır⁵³.”

Risâle geniş kitleyi temsil eden köylü halka karşı her zaman adil olunmasını tavsiye eder. “Hükümdar adamlarını ve askerlerini geçtikleri yerlerde gayri Müslim halka ait veya Müslümanlara ait bahçeleri talan etmekten uzak tutmalıdır⁵⁴.” Risâlede halka karşı uyanık olmak ve halkın dinamiklerinin tanınması ise politikanın öncelikli ilkelerindedir. “Hükümdarın, halkının davranış şekillerini, bu davranışlara zemin

⁴⁸ *Ahdü Mervân*, s. 218.

⁴⁹ *Ahdü Mervân*, s. 251.

⁵⁰ *Ahdü Mervân*, s. 221.

⁵¹ *Ahdü Mervân*, s. 224.

⁵² *Ahdü Mervân*, s. 233-234.

⁵³ *Ahdü Mervân*, s. 226.

⁵⁴ *Ahdü Mervân*, s. 235, 262.

hazırlayan düşünce kalıplarını, içlerindeki gücü harekete getirecek duyguları tanıması gerekir⁵⁵.” Risâlede, mevâlî olarak tanınan Arap olmayan halklar ise Emevî devletinin ırkçı yapısı doğrultusunda dışlanmaktadır. Bunlara bir vatandaş gözüyle değil, potansiyel bir tehlike olarak bakılmaktadır. Dönemin kaotik ortamı bu politikayı bir ölçüde haklı da çıkartacak niteliktedir. “Kanunların öngördüğü mevâlî hukukundan yararlanan bir kısım insanlar vardır ki, bunlar gerçekte vatanını seven birer vatandaş olmayıp zahiren vatanperver görünen ve gerçek vatandaşların kanını helal sayan bir gruptur. Bu kimseler gerçek vatandaşları her fırsatta eleştirirler, bunlar toplumun kültürünü benimsememişlerdir. Kanunları çiğneyerek hükümdara başkaldırırlar. Vatandaşların başına gâileler açar, komplolar kurarlar. Kin besler, her an düşmanlık yapmak için fırsat kollarlar. Ey hükümdar! Türklere, putperest halklara ve dinsizlere karşı tedbiri elden bırakma⁵⁶.”

Risâleye göre, sadece bu gruplar değil, bedevî Arapların bir çoğu da ihtiyatlı olunması gereken grupları oluşturmaktadır. Bunlarla ilgili “Fitne denizinin karanlıklarında, cehalet bataklıklarında, ölümün kahredici çukurlarında debelenip duran, ne boyunduruk tanıyan, ne sözden anlayan, Allahsız kitapsız göçebeler (...) Yeryüzünde anarşi çıkararak İslâm’ın kutsallığına saldıran, bu da yetmezmiş gibi Allah’a karşı nankörlük yaparak, bilgisizce vatandaşların kanlarını helal sayan çapulcular (...)”⁵⁷ denilmektedir.

iv-Teyakkuz ruhu: Risâle, askerî bir devlet yapısında olan Emevîlere teyakkuz ruhunu aşılama istemektedir. “Hükümdar savaşa hazırlıklıdır. Zannına göre hareket etmez, her an uyanıktır, gaflete düşmez. Ordunun ilerleme ve konaklama yollarını hesaplarken kendini düşmanın yerine koyar (empati). (...) Bir lider teyakkuz ruhunu yerleştirip, istikrarı sağladıktan, her şeyi eksiksiz düşündükten ve tüm hazırlığını yaptıktan sonra düşmanını küçük görebilir⁵⁸.” Abdülhamîd’e göre, istihbarat örgütünün özel bir önemi vardır. “İyi bir yönetici, ajanlarının ve muhbirlerin kendisine getirdiği istihbarat bilgilerini dikkate almalıdır⁵⁹.” Yine Abdülhamîd’e göre, Ordu en önemli unsurdur. “Ordu vatandaşın gözü kulağı, korunacağı kaledir. Ordu bir hükümdarın politikasının nirengi noktası, saltanat kadehinin kulpu, savaştaki başarısının yularıdır. Asker, hükümdarın siyaset alanındaki başarısının anahtarı, askerî alandaki başarısının ise omurgasıdır⁶⁰.”

v-Yargı: Abdülhamîd yargıya, özellikle askerî yargıya çok önem vermiştir. Yargı demokratik bir düzlemde ele alınmıştır. “Allah’ın adına yürütülen yargı görevinin yerini başkaca hiçbir iş tutamayacağı gibi hiçbir yönetici, yargıcın makamında değildir. (...) Yargıç iyilik timsali, kanaatkar, namuslu, nezih, anlayışlı keskin, ağırbaşlı, saygın,

⁵⁵ *Ahdü Mervân*, s. 233.

⁵⁶ *Ahdü Mervân*, s. 236. O tarihte Türkler tam olarak İslâm’ı seçmiş değillerdi ve Emevî hükümdarları her an Türklerin yönetimi ele geçirebileceği endişesini taşımaktaydılar.

⁵⁷ *Ahdü Mervân*, s. 216.

⁵⁸ *Ahdü Mervân*, s. 239.

⁵⁹ *Ahdü Mervân*, s. 240-242.

⁶⁰ *Ahdü Mervân*, s. 248.

Allah korkusu taşıyan, yargı işlerinde uzman, zamanın imbiğinden geçerek tecrübe kazanmış, olayların bilgeleştirdiği bir kişi olmalıdır. (...) Yargıç dediğin çevresine güven verir, şeffaf olur, dinlemesini bilir, anlayışı kuvvetlidir, vicdanında Allah korkusu ve adalet duygusu vardır. Giyimine, kuşamına dikkat eder, son derece ağırbaşlıdır. Yaptığı işin karşılığında Allah'a karşı sorumluluktan başkasını ölçü kabul etmez. Yargı görevindeki kimse bu özelliklere sahip olmasından başka, onurlu bir hayat yaşayacak yeterli ve tatminkâr malî imkânâ da sahip kılınmalıdır. (...)⁶¹”

vi-Fırsatçılar: Kitapta malî ve askerî malzemenin ve değerli eşyanın muhafazası konusunda ağırlıklı olarak fırsatçılara karşı tedbirli olunması istenmektedir. “Hazine-cephane ve divanlardan sorumlu olacak kişi, güvenilir, dürüst, Allah ve kanun korkusu olan, erdemli biri olmalıdır. (...) Hazinedarın öncelikli işi hazine ve cephaneyi korumak, en ufak bir kayba yol açan ya da sorumsuzluğu yüzünden hazineyi zarara uğratan görevliyi tutuklatmaktır. (...) Diğerlerinin hazine ve cephaneye yaklaşmaları, yağma ve karışıklık ihtimalini büsbütün artırır. Karışıklıktan istifade etmek isteyenler her zaman azımsanmayacak kadar çok bulunur. Öyle ya! Onların işidir bu. Hazine, divan ve beytülmalde gözü olanlara dikkat edilmelidir. Yoksa bunlar bir yolunu bulup hazineyi yağmalar, iç ederler⁶².”

vi-Diplomasi: *Ahdü Mervân*'da savaşçı bir devlet olan Emevîlerin, yine de diplomasiyi⁶³ savaştan üstün tutmaları önerilmektedir. Fakat diplomasi hile ve entrikalarla bütünleşmiş bir yapıdadır. “Hükümdarın, halk arasında dillerden düşmeyecek olan en etkili başarısı rasyonel yönetimi, zekâsı ve kurnazca hazırlanmış hileleri sayesinde elde ettiği zaferleridir. Hükümdar canları tehlikeye atarak savaş yapmaktan çok, zekâsı ve kurnazlığı ile başarı elde etmeye bakmalıdır. Hükümdar diplomasi yolunu kullanmalıdır. Düşman ülkelerin bürokrat ve komutanlarıyla diplomatik ilişkiler kurulmalı, hatta bu görevlilere, işbirliği yaptıkları takdirde, çeşitli makamlar, valilik gibi payeler el altından vaat edilmelidir. Satın alınabilecek olanlarının cepleri parayla doldurulmalı, düşman ülkelerin bürokratları ve yerel yöneticileri arasında kin ve nefret sokulmalıdır. (...) Halklar ve yöneticileri devlet başkanlarına karşı kıskırtılabilirler. Liderlerine kafa tutacak güç ve kudrette olmayan halklar ise liderlerine küstürülmelidir⁶⁴.” “En iyi zafer ‘asker kaybının olmadığı zafer’dir⁶⁵.”

V-Eserin Dil Yapısı

A-Eserde Takip Edilen Yöntem ve Plan:

Eser Müminlerin Emirinin isyancılara karşı kararlılığının vurgulanması ile başlanır ve ilerleyen satırlarda Abdullah veliahd ilân edilir. Eserin veliahda öğüt mahiyetinde yazıldığı ifade edilir. *Ahdü Mervân* I-Mukaddime, II-Politika ve Ahlâk Bölümü ve III-Savaş Bölümü olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Hassân Abbâs neşrinde her bölümün alt konu başlıkları, risâlenin II. Bölümünden başlayarak sonuna

⁶¹ *Ahdü Mervân*, s. 245.

⁶² *Ahdü Mervân*, s. 262-263.

⁶³ Diplomasi kitapta mükâtebe kelimesiyle ifade edilmektedir.

⁶⁴ *Ahdü Mervân*, s. 263.

⁶⁵ *Ahdü Mervân*, s. 237.

kadar bir bütün halinde numaralanmıştır. Buna göre son iki bölümde elli dört alt konu vardır.

B-Eserin Dil Özellikleri:

Ahdü Mervân şiirsel üslûpla kaleme alınmıştır. *Ahdü Mervân*'da dil olarak edebiyatta sehl-i mümteni denilen, ilk bakışta kolay ve anlaşılır gibi görünmekle birlikte, derin anlamlarla bezeli bir üslûp kullanılmıştır. Arap gramerinde tahzîr, igrâ gibi çok yaygın olmayan bazı ifade şekillerine sıklıkla başvurulmuştur. Özellikle konu başlarında belli emir fiilleriyle giriş yapılmış veya şart ifadeleri kullanılmıştır. Eserin metni hakkında fikir verecek olan bazı özellikler şunlardır:

i-Tahzîr üslûbundan yararlanma (iyyâke en): ve iyyâke ve mu'âkabete ahadin minhum 'Casuslardan birini cezalandırmamalısın' (XXXII)⁶⁶, ve iyyâke en tekbale min-devâbbihim illâ inâse'l-huyûl mehlûbe 'Bu atları sadece kısa kuyruklu kısraklardan seçmelisin' (XXXVIII)⁶⁷.

ii-İgrâ üslûbundan yararlanma ('aleyke bi-): Ve 'aleyke bi't-tesebbüt 'inde sevreti'l-gadab...'Öfkelendiğinde soğukkanlılığını korumalısın'(XXI), ve 'aleyke bi-subûti'l-mantık ve vakâri'l-meclis 'Mantıklı konuşman ve topluluk arasında ağırbaşlı olman gerekir'(XXI).

iii-Konu başlarında emir kipi ya da şart kipinin kullanımı:

a- Konu başlarında 'bil' anlamındaki "i'lem enne" fiiline sıklıkla başvurulması: İ'lem enne li'l-hikmeti mesâlike 'Bil ki, hikmete götüren bazı yollar vardır' (I), ve'lem enne akvâmen yüsri'üne ileyke bi's-si'âye 'Sana bazı kişilerin jurnal için koştuklarını bil' (XII)⁶⁸.

b- Konu başlarında diğer emir fiillerinin yaygınlığı: İc'al 'yap'(III, XLIV, XLV), te'ahhed (min) nefsek 'kendine söz ver' (IV, XI), li-tekun 'olsun'(VI), ahdîrhum min nefsike vakâren 'üzerlerinde saygı uyandır' (VII), te'allem 'bil'(VIII) fe'l-yekun 'olsun' (XIV), ihzer 'sakın'(XV, XX, XXXIV, XXXIX), imna' 'mani ol'(XVI), imlik nefsek 'nefseine hakim ol'(XVII), isteksir 'çoğalt'(XXXIV), huz 'al'(XVI), usmud 'karşı dur' (XXVII)⁶⁹.

⁶⁶ Makalemizin B-Eserin Dil Özellikleri kısmında kaydedilen roma rakamları *Ahdü Mervân*'daki 54 alt konu rakamlarında işaret etmektedir.

⁶⁷ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, (IX), (XXIII) (X), (XIII), (XVIII), (XIX), (XXI), (XLII), (XLIII), (XLV), (XLVI), (XLVII), (LII).

⁶⁸ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, (XXIX), (XXXIII), (XXXVI), (XXXVII), (XL), (LIII).

* te'allem müştak bir fiil anlamında 'öğren' demekse de, câmid fiil olarak 'bil' anlamına gelmektedir. Abdülhamîd bu fiili burada câmid fiil olarak kullanmıştır.

⁶⁹ hassin 'korunaklı-disiplinli kıl' (XXVIII), ibde' 'başla' (XXX), ezki 'uyüneke 'alâ-'aduvvik 'düşmana casuslarını gönder' (XXXI), ihfaz 'sakla'(XXXII), tekaddem 'öne geç' (XXXVIII), velli 'komutan tayin et' (XLI, LI), fevvîd 'havale et'(XLII), vekkil 'görevlendir' (LI).

c- Konu başlarında şart cümlelerinin yaygınlığı: 'İndemâ i'tezeme 'karar verdiğinde'(I), in kâne ahadun min-a'vânike ve haşemike...'yardımcılarından ve bürokratlarından biri'(XIX), fe-izâ efdayte... 'harekete geçtiğinde'(XXV)⁷⁰.

iv-Emmâ ba'd, sümme ve kezâlik gibi edat ve bağlaçlara sıkça başvurulması: Bunların başlıcaları Emmâ ba'd 'şimdi'(I), sümme 'sonra'(III, IV, VI, VII, X, XI, XIII, XXVI, XXVII, XXXI, XXXVIIXXXVIII, ILIV LI) ve kezâlik 've böylece'(XIV) kelimeleridir.

v-Bazı açıklama ifadelerine yer verilmesi: Cümleye *hısâl* diye başlamak, geleneksel bir ifade şekli olup buna bazı hadislerde de rastlanır. Kitapta bu gibi ifadelerden bazıları: *Ve min zâlike en* 'bunlardan bazısı'(V), ve *hısâun* 'bazı özellikler var ki'(XXII). *Hâzihi cevâmî 'u hısâl* 'bunlar belli başlı özelliklerdir' (XXIV).

vi-Müterâdif yığılması: Kitapta eşanlamlı ya da yakın anlamlı kelimeler diziler halinde bulunmaktadır: Hüsnu'l-hîle ve lütfu'l-mekîde 'güzel hîle-incelikli tuzak'-(XXIX), hanneketu's-sinnu ve eyyedethu't-tecribe ve ahkemethu'l-umûr 'zaman onu yoğurdu -tecrübe kazandırdı-olaylar onu bilgeleştirdi' (XXXVII)⁷¹.

vii-Ses uyumu⁷²: Seci ve ses uyumu ile metne şiirsel bir hava verilmiştir: Tesüne sirreke bi'l-kitmân ve tudâriye cündeke bi'l-ihsân (V), mu'ziren ev münziren (XXX),humâten kufâten (XXXVIII), in dehemehum minhu râ'i ev feceehum minhu talî'a (XL). a'veduhu nef'an fi'l-âcil ve'l-âcil (XL).

viii-Karşıtlık: Anlatımı güçlendirmek üzere birbirine karşıt olan kavramların bir arada, birbirini izleyen cümleler içinde kullanılmasını ifade eden karşıtlık sanatından yararlanılmıştır: Miğlâku'l-hasenât-mifâhu's-seyyiât 'iyiliklerin kilidi-kötülüklerin anahtarı' (IV), fe-nasahû leke ve ğaşşû 'aduvveke ve ğaşşûke ve nasahû 'aduvveke 'Sana öğüt verip düşmanı kandırdılar-seni kandırıp düşmana öğüt verdiler'(XXXII)⁷³.

ix-Ef'al kalıbından yararlanma: Ef'al kalıbının eserde çokça kullanılması manidardır. Bu kalıp aslında Arap dilinin deyimleştirme unsurlarından biridir⁷⁴: Encahuhu mes'eleten-eczeluhu sevâben - a'veduhu nef'an ve a'ammuhu salâhan (II), edramu hikden - ersadu 'adâveten (XXVII)⁷⁵.

x-Sıfat zincirlerinden yararlanma: Bir kelime çoğu defa birden çok nitelikte tanımlanmıştır. Fe'l-yüvelli 'aleyhim raculen rekînen mücerreben cerî'e'l-ikdâm

⁷⁰ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, (XXXV), (XLIII), (XLVIII), (XLIX), (LIV).

⁷¹ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, (XLVI), (LIV).

⁷² Burada dikkat çekmek istediğimiz lafız olduğu için anlamları vermedik.

⁷³ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, (IV), (XXXVI).

⁷⁴ Bu anlamda ef'al kalıbındaki mesellerle ilgili müstakil kitaplar da yazılmıştır. Örneğin bkz. Hamza el-İsfahâni, *Sevâ'iru'l-Emsâl 'alâ Ef'al*, nşr. Fehmi Sa'd, Beyrut, 1988.

⁷⁵ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, evsaku kuvvâdik-âmenuhum nasîhaten-enfezuhum basîreten-akvâhum şekîmeten-emdâhum sarîmeten-asdakuhum 'afâfen-eczeuhum ganâen-ekfâhum emâneten-asahuhum damîren-erdâhum dînen-ahmeduhum hulukan-a'tafuhum re'feten-ahsenuhum nazaran-eşedduhum salâbeten (XXXV), esra'u taleben-encâ mehren-elyenu ma'tifen- eb'adu gâyeten- asberu ikdâmen (XXXVIII), ve hüve a'ammu menfa'aten - eblagu fi husni'z-zikri kâleten - ahvatuhu selâmeten - etemmuhu 'âfiyeten - a'vaduhu 'âkıbeten...(XXIX), a'zamuha ganâen-akma'uhâ keften-eşcâhâ gayzan (XL).

zâkiye's-sarâme celde'l-cevârih.. 'Ordunun başına, güvenilir, deneyimli, atak, kılıcı keskin, bileği kuvvetli bir adam getirsin'(XXXV), celiden mâdiyen 'affin sârimen şehme'r-re'y... güçlü, atılgan, iffetli, kararlı, ileri görüşlü'(XLV).

xi-Somutlaştırma: Soyut kavramlar çeşitli benzetmelerle somut hale getirilmiştir. Ve kuvveti tıbâ'i's-sû'i'l-kâmine fi benî Âdeme kumûne'n-nâr fi'l-haceri's-sald fe-izâ kudîha lâhâ şereruhu ve telehhebe vemîduhu ve vakude tedarrumuhu 'Çakıldığı zaman kıvılcım çıkaran, parıl parıl parlayıp yanıp tutuşan çakmak taşı var ya! Onda ateş nasıl gizli olarak hep varsa, insan oğlunda da kıvılcımla tutuşmayı bekleyen kötü huylar hep olagelmıştır' (X), ve in elfeytehu mütevakke'de'l-cemr... 'Eğer düşman kızgın bir alev topu gibi ise' (XXXI)⁷⁶.

xii-Deyimlerden yararlanma: Risâlede çok sık olmamakla beraber deyimlere müracaat edilmiştir: Müşemmiren 'an sâkike 'paçaları sıvayıp/kolunu sıvayıp' (XLVIII).

xiii-Telmihler: Risâledeki telmihlerin pek çoğu mana olarak Kur'ân'ı hatırlatan, fakat lafzen birebir Kur'ân'dan alınmamış ifadelerdir: Fe-inne fihi şifâe'l-kulûb 'Kur'ân'da kalplere şifa vardır'(III), tibyânen li-kulli şey' ve huden ve rahmeten li-kavmin yu'minûn 'Her şeyi tek tek açıklamak ve inanan bir topluluğa rahmet olmak üzere'(III)⁷⁷.

xiv-Dua ve beddua kipi: Risâledeki dua veya beddualarla metne canlı bir konuşma üslûbu kazandırılmıştır: 'Akarallâhu fihim ve esâbe minhun ve ceraha min mukâteletihim ve kesere min emâniyyi dalâletihim ve redde min musta'li cimâhihim 'Allah bütün düşmanları kahretsin! Muharipleri savaşamaz olsun! Hevesleri kursaklarında kalsın! İki yakaları bir araya gelmesin!' (XLIX)⁷⁸.

xv-Halk dili ve argodan yararlanma: Eserde argo kelimeler birebir kullanılarak bunlardan sakınılması istenmiştir. Örneğin Yâ henâh evelâ terâ 'Be adam! görmüyor musun?' (XXI), yâ ibne'l-henât 'Kahpenin çocuğu' (XXIII).

xvi-Sloganlaştırma eğilimi: Heyecan düzeyi yüksek bazı ifadeler yer verilmiştir: Ve'r-recâe fe kayyidhu bi-havfi'l-fâit 'Ümidini yitip gidecek olana duyduğun korku ile sınırla (Tosya'ya pirince giderken evdeki bulgurdan olma)'(V), Kalle mâ hâmilun le-hâ muztali'un bi-siklîhâ 'Öyle kusurlar vardır ki, insan bunların altında ezilir' (XXII)⁷⁹.

⁷⁶ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, kad salu'l-harbe ve tezâvekû sicâlehâ ve şeribû min mirâreti ku'ûsihâ ve tecerre'û gusasa dirretihâ... 'Askerler savaşlarda pişmiş, zaferi de yenilgiyi de tatmış olmalıdır. Bunlar savaşın kadehinden acı şarapları içmiş, en sert içkileri devirmişlerdir...' (XXXVIII) ke-terîki'n-ne'âm 'Bu niğferler devekuşu yumurtasının kabuğu gibidir' (XXXVIII), et-talâ'i'u, 'uyun ve husun 'Ordu vatandaşın gözü kulağı, korunacağı kaledir' (XL), hum evvelu mekîdetike ve 'urvetu emrike ve zimâmu harbike 'Ordu senin politikasının nirengi noktası, saltanat kadehinin kulpu, savaşta başarılarının yularıdır' (XL), keşşere 'an nâcizihî fi'l-harb 'Vahşi bir hayvan gibi düşmana dişlerini gösterdi' (L).

⁷⁷ Diğer telmihler için bkz. *Ahdü Mervân* (XXIV), (XXV), (XXVII), Şuarâ 26: 227 (XXVII), (XLIX), (LIV), (LIV), (LIV), (LIV).

⁷⁸ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, (II), (XL).

⁷⁹ Ayrıca bkz. *Ahdü Mervân*, hayru'z-zafer mâ nîle bi-selâmeti'l-cunûd 'En iyi zafer askerin savaştan sağ salim döndüğü zaferdir'(XXIX), bi-lâ muhâbât li-ahadin minhun fihi ve lâ

xvii-Edebî sanatlar: Seciye bağlı kullanımlar, ahenk unsurları, karşıtlıklar Risâlede en çok kullanılan sanatlar olmakla beraber, eserde başka sanatlara da yer verilmiştir. Örneğin ezki'l-'uyüne 'alâ 'aduvvik 'Düşmana karşı gözünü dört açmalısın/onlara casuslarını göndermelisin.' (XXXI) bir kinayedir.

xvii-Kelime kadrosu: Kitap klasik hitabet (retorik) üslubuyla şiirlerde kullanılan oldukça zor kelimelerle oluşturulmuştur. Bazı kalıplara diğerlerine göre daha fazla yer verilmiştir⁸⁰. Bütün inşâî metinlerde olduğu gibi istif'âl kalıbı özellikle tercih edilmiştir.

Sonuç:

Abdülhamîd, politik stratejiler bakımından olduğu kadar, edebî bakımdan muhteşem olan kitabını çok erken bir dönemde kaleme almıştır. Arap edebiyatında siyasetnâme geleneğinin İbnü'l-Mukaffa ile başladığı görüşü yaygınsa da *Ahdü Mervân*'ı, taşıdığı dil özellikleri ve erken dönemde kaleme alınmış özgün bir eser olması bakımından ilk siyasetnâme olarak kabul etmek gerekir.

Âdâb ve hikemiyât türünün bir parçası olan siyasetnâmeler içinde edebî bakımdan olduğu kadar, siyaset sanatına ilişkin bilgi ve stratejileriyle de önemli olan *Ahdü Mervân*'ın tarihte etkin olamaması, bu risâlenin son Emevî hükümdarı için yazılmış olma talihsizliği ile ilgilidir. 'Edebiyattaki ustalığı, bürokrat ve diplomat kişiliği ve yazdığı eseri tecrübelerinden yararlanarak oluşturması, Abdülhamîd el-Kâtib'i Doğunun Machiavelli (Makyavel)'i yapmıştır' dersek hiç de abartmış olmayız. Unutmamak gerekir ki, Machiavelli'in kitabı da yazıldığı dönemde kulak ardı edilmiş, daha sonra popüler olmuştur.

idhân 'Hiçbir askere görevi konusunda kayırma ve ayrıcalık yapılamaz' (XLVI), kalilun mâ hum 'inde tilke'l-hamiyye ve fi zâlike'l-mevdi' 'Bu tablo karşısında ne kadar az insan ayakta kalır!' (XLIX).

⁸⁰Fa'ale kalıbı yerine istif'ale kalıbının kullanılması kâtiplere yapılan tavsiyelerdendir. Bkz. Osman Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşâ San'atının Gelişmesi* (Basılmamış Doktora Tezi: Dnş. A. Subhi Furat), Samsun, 1996, s. 21.